

Доц. дсн Валентина Миленкова

I. Списък на публикациите

1. Монографии

- 1.1. *Социални измерения на образованието*. 2010. Благоевград: Университетско Издателство "Н.Рилски"
- 1.2. *Българското училище във фокуса на неравенствата*, 2009, София: Академично Издателство "Проф.Марин Дринов"
- 1.3. *Отпадащите роми* (в съавторство). 2009. София: институт Отворено Общество
- 1.4. *Причини за отпадане от българското училище* (в съавторство). 2006, София. Издателство "Изток-Запад"
- 1.5. *Отпадането от училище*. 2004, София. Академично Издателство "Проф.Марин Дринов".
- 1.6. *Образование и социална промяна* (съставител) 2004, София. Издателство: "Unipress".
- 1.7. *Частното училище*. 2000, София. Издателство: "Орион Прес".
- 1.8. *Елитните училища в България – модели на социално формиране*. 1998, София. Издателство "Свободна инициатива".
- 1.9. *Учителят – социологически портрет*. 1997, София. Издателство: "Образование".
- 1.10. *Невидимият свят на образованието*. 1995, София. Издателство: "Критика и хуманизъм".

2. Статии:

- 2.1. "Policy measures to include Roma minorities in educational structures: the Bulgarian case" In: *Inclusive Education in the Balkan Countries*. 2010. Thessaloniki, Ed.A.Sipitanou, pp.719-727
- 2.2. "Lifelong Learning: the Key Role of the Teachers" In: *Quality Education for All through Improving Teacher Training*. Eds: Penkova, R., V.Mircheva. 2010. Sofia: Paradigma, pp.193-199 (In collaboration)
- 2.3. "Образователни постижения и благополучие" В: *Благополучие и доверие: България в Европа?* Съст. Н.Тилкиджиев, Л.Димова.2010.София: Изток-Запад, с.369-383
- 2.4. "Formal Adult Education as a Triangle: Institutions, Teachers, and Learners" In: *Learning in Transition: Policies and Practices of Lifelong Learning in Post-Socialist Countries*. St.Peterburg: Nauka and Intersocis.2010, pp.21-40 (In collaboration)
- 2.5. "Successful Roma: from historically inherited biases to modern identity" *Calitatea vietii*, 2010, 1-2, pp.203-213 (In collaboration)
- 2.6. "Models of Support and Problems in the Employees' Formal Education" In: *Learning in Transition: Policies and Practices of Lifelong Learning in Post-Socialist Countries*. St.Peterburg: Nauka and Intersocis.2010, pp.269-292 (In collaboration)
- 2.7. "Sociology and Education in the Works of Durkheim", In *Sociology and Law*, 2009, Cambridge Scholars Publishing, Eds.: M.Serafimova, St.Hunt et all., pp. 234-242

- 2.8. “Едно дълго бягане с препятствия: модели на подкрепа и проблеми при участието във формалното образование на работещите”, *Стратегии на образователната и научната политика*, 2009, 2, с.105-124 (в съавторство)
- 2.9. “The Role of Bulgarian Elite Schools in the Process of Social Reproduction”, *Kultura i Edukacija*, 2009, no 5(74), pp. 104-121
- 2.10. "The two sides of the coin - Adult educator as a teacher and a friend" In: *Educating the adult educator: Quality provision and assessment in Europe*. Ed. by Papastamatis, Ad., Ef.Valkanos, G.Zarifis. E-book, 2009, ISBN 978-9960-243-668-4.
<http://www.esrea-renadet.web.auth.gr>, pp.159-177 (In Collaboration)
- 2.11. "Социална детерминираност на училищното знание" *Социология*, 2009, 2 с.133-145
- 2.12. “Образователно ромско отпадане и селското училище” В: *Мобилност, уязвимост, устойчивост*. 2008, София: Издателство “Аля”, с.147-160
- 2.13. “Социологически поглед към децата отпадаци от училище” *Управление на средното образование*, 2008, 2, с.1-19 (в съавторство)
- 2.14. “Профили на образование при ромите в български условия” *Социологически проблеми* (специален брой) 2008, с.193-210
- 2.15. “Rola bulgarskich szkol elitarnych w procesie społecznej reprodukcji” *Kultura I Edukacja*, 2008, nr 2 (66), pp.104-123
- 2.16. “The Progress of Bulgarian School Reform in the Conditions of European Integration” *European Unification and Educational Challenges in the Balkans*, Ed. N.Terziss, pp.37-47 (In collaboration)
- 2.17. “Дефицити в съвременното ромско обучение - българският случай”, *Българското общество и европейската интеграция. Социологически аспекти*. София: Институт по социология, 2008, с.158-170
- 2.18. “Specific Features of Roma Education under the Conditions of Contemporary Society” *New Balkan Politics* (in collaboration), 2007
www.newbalkanpolitics.org.mk/political_essays/vxromi.html
- 2.19. “Социално-исторически дименсии на ромската идентичност” *Социологически хоризонти*, 2007, ЮЗУ “Н.Рилски”, с.130-149.
- 2.20. “Отпадането от училище – ромският случай в български условия” В: *Интеграция на ромите в българското общество*, (Ред. В.Топалова, А.Пампоров). 2007, София: Институт по социология, с.95-116.
- 2.21. “Ромската младеж в търсене на своята образователна идентичност” В: *Младите хора в европейска България*. 2007, София: ЦИН, с. 386-400
- 2.22. “The Contemporary Bulgarian School under the Impact of Ethnic Dimension” In: *Trajectories of Contemporary Sociology in Bulgari*”, 2006, XVI ISA World Congress, pp.224-238
- 2.23. “Lifelong learning in Situation of Social Change: the Case of Bulgarian Society, Sociological Survey” In: *Lifelong Learning in the Balkans*, 2006, Aristotle University of Thessaloniki, pp.313-323
- 2.24. “Социални реалности и образователни промени” В: *Образование и социална промяна*, 2004, София, с.7-21.
- 2.25. “Intercultural Education in Bulgarian Regions” In: *Intercultural Education in the Balkan Countries*, 2004: Aristotle University of Thessaloniki, pp.115-121

- 2.26. "Равенство на образователните възможности" *Социологически проблеми*, 2003, 1-2, с.249-264.
- 2.27. "Образованието като интегриращ фактор в обществото" В: *Общество на знанието и образование за всички*. 2003, София, НИО, с. 276-285 (в съавторство)
- 2.28. "Политически проекции и образователни реалности" В: *Либерализъм и новият социален ред*, София, 2002, с.177-186.
- 2.29. "Българското частно училище – преосмисляне и социални дефиниции" В: *Социологически перспективи*. 2002, София, АИ "проф.М.Дринов", с.262-275
- 2.30. "The Private School in Bulgaria - Its Identity and Presence in the Public Space" *The Social World in the 21st century: Ambivalent Legacies and Rising Challenges*, XV Congress of ISA, 2002, pp.224-237 (in collaboration).
- 2.31. "Социални измерения на отпадането от училище" *Стратегии на образователната и научна политика*, 2002, 1, с.23-35
- 2.32. "Предефиниране на българското частно училище", *Социологически проблеми*, 2002, 1- 2, с.319-330.
- 2.33. "Българското частно училище" *Стратегии на образователната и научна политика*, 2000, 2, с.68-80.
- 2.34. "Les ecoles "de cellule": une forme specifique de la vie culturelle bulgare au 18 siecle" In: *La recherche dix-huitiemiste. Raison universelle et culture nationale au siecle des Lumieres*, Paris, 1999, p.80-89

II. Списък на публикациите за рецензиране след придобиване на научната степен "доктор на социологическите науки" съгласно Правилника за приложение на ЗРАСРБ, 25.02.2011

1. Монографии

- 1.1. *Социални измерения на образованието*. 2010. Благоевград: Университетско Издателство "Н.Рилски"
- 1.2. *Отпадащите роми 2009*. София: Институт Отворено Общество (В съавторство: Н. Тилкиджиев, К. Петкова, Н. Милева)
- 1.3. *Българското училище във фокуса на неравенствата*. 2009, София: Академично Издателство "Проф.Марин Дринов"

2. Статии:

- 2.1. "Policy measures to include Roma minorities in educational structures: the Bulgarian case" In: *Inclusive Education in the Balkan Countries*. 2010. Thessaloniki, Ed.A.Sipitanou, pp.719-727
- 2.2. "Lifelong Learning: the Key Role of the Teachers" In: *Quality Education for All through Improving Teacher Training*. Eds: Penkova, R., V.Mircheva. 2010. Sofia: Paradigma, pp.193-199 (In collaboration)
- 2.3. "Образователни постижения и благополучие" В: *Благополучие и доверие: България в Европа?* Съст. Н.Тилкиджиев, Л.Димова.2010.София: Изток-Запад, с.369-383

- 2.4. "Formal Adult Education as a Triangle: Institutions, Teachers, and Learners" In: *Learning in Transition: Policies and Practices of Lifelong Learning in Post-Socialist Countries*. St.Peterburg: Nauka and Intersocis.2010, pp.21-40 (In collaboration)
- 2.5. "Successful Roma: from historically inherited biases to modern identity" *Calitatea vietii*, 2010, 1-2, pp.203-213 (In collaboration)
- 2.6. "The Role of Bulgarian Elite Schools in the Process of Social Reproduction", *Kultura i Edukacija*, 2009, no 5(74), pp. 104-121
- 2.7. „Sociology and Education in the Works of Durkheim”, In: *Sociology and Law*, 2009, Cambridge Scholars Publishing, Eds.: M.Serafimova, St.Hunt et all. pp.234-242
- 2.8. "The two sides of the coin - Adult educator as a teacher and a friend" In: *Educating the adult educator: Quality provision and assessment in Europe*. Ed. by Papastamatis, Ad., Ef.Valkanos, G.Zarifis.E-bbook, 2009, <http://www.esrea-renadet.web.auth.gr>, pp.159-177 (In collaboration)
- 2.9. "Едно дълго бягане с препятствия: модели на подкрепа и проблеми при участието във формалното образование на работещите", *Стратегии на образователната и научната политика*, 2009, 2, с.105-124 (в съавторство)
- 2.10. "Социална детерминираност на училищното знание" *Социология*, 2009, 2 с.133-145

1. Монографии

- 1.1. **Миленкова, Валентина** 2010. *Социални измерения на образованието*. Благоевград: Университетско Издателство "Неофит Рилски", ISBN 978-954-680-708-3, 203 с.

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод	с.5
Първа глава. Социализация и образование	с.10
Еволюция на понятието	с.11
Социален капитал	с.25
Социално изключване	с.32
Втора глава. Съдържателни аспекти на образованието	с.40
Образованието като социален факт	с.40
Образование и мобилност	с.43
Теоретични ракурси на учебното знание	с.50
Функции на образованието	с.53
Трета глава. Образователната институция	с.87

Исторически проекции	c.90
Общообразователното училище	c.105
Образователните институции в български условия	c.108
Четвърта глава. Социален контрол	c.143
Конституиране на Учебната програма	c.144
Учебните знания и българското училище	c.152
Образователното включване на ромите	c.165
Заклучение	c.189
Резюме на английски език	c.194
Литература	c.196

Резюме

В съвременната ситуация важно за европейските страни е развитието на научните изследвания и образованието, защото само образовани нации, с ясна визия за своето настояще и бъдеще, инвестирани в своя интелектуален потенциал, могат да постигнат успешно развитие и да осъществят основните цели на конкурентността. Оттук се извежда *основната теза* на монографията: образованието е в основата на развитието - в индивидуален и в социален план, което означава, че образованието е главен фактор за възходящото движение на обществата и техните граждани. Настоящата книга представлява осмисляне на ключовите и важни страни на образованието като феномен, поставяйки във фокуса на изследване релациите:

- образование и социална интеграция;
- образование и социална мобилност.

Първа глава е центрирана върху анализ на социализацията и начините, по които става възможно формирането на социалната същност на индивидите. Проследени са различни концептуални подходи към социализацията.

Чувството за принадлежност и конкретният опит, придобит в рамките на социалните мрежи, както и отношенията на доверие и толерантност стават едно от важните следствия на социализацията, изразени в създаването на социален капитал.

Във **втора глава** се проследява участието на образованието в поддържане на обществената стабилност и ролята на обучението да бъде фактор за мобилност, центрирайки анализа върху функциите на образователната система: *познавателна, възпитателна, икономическа, културна, селективна*.

Трета глава е фокусирана върху самата образователна институция и нейното видово разнообразие, както и върху проследяване на специфичните институционални правила и ред. Разгледани са някои по-общотеоретични въпроси, засягащи развитието на образователната институция в исторически контекст, с цел извеждане на *интегриращата роля* на образованието в различни исторически епохи както и в българското общество. Търсенето на историческия ракурс представлява важен момент, показващ как промените,

настъпили в политически и нормативен план се отразяват на системите за обучение, на принципите и ценностите, които ги организират и насочват.

Извеждането на социалния контрол (**четвърта глава**) в образованието (като важна страна от неговото социализиращо действие) се разглежда в контекста на някои образователни артефакти; най-напред, при изследване на учебните съдържания и знания, преподавани в процеса на обучение в български условия след 1944 и след 1990 - като важни гранични преходи; а после и при анализиране на поредицата от реформи, мерки и програми, насочени към самата образователна система или към етническите малцинства като обект на действие.

В контекста на теоретичните разсъждения са използвани и данни от различни изследвания, включително и авторски, които създават допълнителен информативен ракурс на анализа. Настоящата монография е насочена към структурите и реалностите на *средното образование* и неговите конкретизации по вид и специфика. От тази гледна точка се налага изводът, че институционалните модификации, свързани с конкретен тип училищна структура са важни, защото носят специфична субкултура като ценности и организационен дух.

Важен извод на монографията е и емпиричното обобщение, че образованието продължава да има значим принос за индивидуалната мобилност, благополучие и реализация, защото по-голямата социална интеграция, предполага и по-пълноценно включване в обществените отношения и мрежи.

В книгата са очертани и бъдещите авторски интереси, свързани с висшето образование и университета, и значението на качеството на университетското образование като ключ към успешност и развитие.

1.2. Тилкиджиев, Николай, ред., Валентина Миленкова, Камелия Петкова, Наташа Милева. 2009. Отпадащите романи. Институт „Отворено общество”- София, ISBN 978-954-9828-66-5

Отделните части са подготвени съответно от: *Николай Тилкиджиев*: 1; 2.1.; 6.5.; 7.1., 7.2.1.; 7.2.3.; 8.1., 8.3.; 9; вкл. общата редакция и съставителство на целия текст. *Валентина Миленкова*: 2.2., 2.3.; 3; 4; 6.2., 6.3.; 7.2.2.; 8.2. *Камелия Петкова*: 2.4.; 5; 6.1., 6.4. *Наташа Милева*: 10. – Приложенията, вкл. цялостната организация на емпиричните теренни изследвания и обработката на данните.

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

1.	УВОДНИ ДУМИ: Защо „отпадащи” и защо бе нужен проекта? Методиката	6
2.	ПОДХОДЪТ И ЯВЛЕНИЕТО „ОТПАДАЩИ РОМИ”	
2.1.	Преодоляването на образователната сегрегация: етническо посредничество или еманципация на индивида?	
2.1.1.	Признавани слабости по ромската тема	16

2.1.2.	Предварителни условия за успех в областта	18
2.1.3.	Методологически въпроси на подхода към ромите	19
2.1.4.	Подходът към ромите в европейска перспектива	26
2.1.5.	Принципното решение: еманципирането на индивида	28
2.2.	“Отпадането от училище” и “отпадащите ученици”: понятия и индикатори	30
2.3.	Образованието на ромите в историческа перспектива: българският случай	36
2.4.	<i>Статистически параметри на ромското образование</i>	43
3.	ОБРАЗОВАТЕЛНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИ ПРИЧИНИ ЗА ОТПАДАНЕТО НА РОМИ ОТ УЧИЛИЩЕ	
3.1.	Проблеми в обучението на децата-роми	
3.1.1.	Учебното съдържание	47
3.1.2.	Учителите	52
3.1.3.	Трудностите в обучението	54
3.2.	Институционални и организационни проблеми	
3.2.1.	Учебници и учебни помагала, библиотеки, материални условия	55
3.2.2.	Предучилищна, целодневна, интернатна, пансионатна и свободно-избираема подготовка, маломерни и слети паралелки	57
4.	ЕТНИЧЕСКИ И СОЦИАЛНИ ПРЕДПОСТАВКИ ЗА ОТПАДАНЕТО	
4.1.	Етнокултурни фактори	63
4.2.	Обществено-политически предпоставки	79
4.3.	Личностно-психологически проблеми	82
5.	БЕДНОСТТА ПРИ РОМСКИТЕ ДЕЦА И ОТПАДАНЕТО: СОНДАЖ В ДВЕ ОБЛАСТИ (Монтанско и Пазарджишко)	
5.1.	Профили на ромската бедност	83
5.2.	<i>Достъпът до образование на децата-роми</i>	88
5.3.	„Културата на бедността” – образованието като ценност сред ромите	94
5.4.	Субективната ромска бедност	95
5.5.	Бедните роми за борбата на държавата срещу отпадането	99
6.	ИНСТИТУЦИИТЕ И ОТПАДАЩИТЕ РОМИ: ПОЛИТИКИ И ПРАКТИКИ	
6.1.	Нормативната рамка при отпадането на роми от училище	102
6.2.	<i>Политики на държавата срещу отпадането и мнение за тях “отдолу”</i>	108
6.3.	Проекти за десегрегация на ромското образование на НПО	120
6.4.	Политическите партии: програми и действия срещу отпадането	123
6.5.	Местните актьори и отпадането: неизползваните резерви в общините	127
7.	ОТПАДАНЕТО НА РОМИ ОТ УЧИЛИЩЕ: ДРУГИЯТ ОПИТ	

7.1.	Гледната точка на експерта	134
7.2.	Чуждестранни позитивни практики	152
7.2.1.	Инициативи срещу отпадането от училище на деца от расови и етнически малцинства в САЩ	154
7.2.2.	Опитът от образованието на роми в Унгария, Словакия и Чехия	185
7.2.3.	Ромският случай в съседна Румъния	191
8.	ОТПАДАЩИТЕ РОМИ: ОЩЕ ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ	
8.1.	Концептуалната рамка: основните принципи	194
8.2.	Образователните политики	198
8.3.	Социални технологии и практики	203
9.	ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ:	
	От “отпадащи роми” – към пълноценно социално-интегрирани личности	210
10.	ПРИЛОЖЕНИЯ	
10.1.	<i>Инструментарииум за изследване на отпадащите роми</i>	
10.1.1.	Въпросници на качествените изследвания	216
10.1.2.	Въпросници на количественото изследване с конкретни емпирични данни	224
10.2.	Нормативни документи по проблема за „отпадащите роми”	246
10.3.	Илюстрации – снимки от теренното проучване	243
10.4.	ЛИТЕРАТУРА за „отпадащите роми”	253
10.5.	РЕЗЮМЕ на английски и български език	264
10.6.	СЪДЪРЖАНИЕ на английски език	

Резюме на частите на Валентина Миленкова

Важна отправна точка е разглеждането на понятието "отпадане от училище"- като явление, дължащо се на комплекс от причини и обратно рефликтиращо върху общия социален контекст. За базисно при дефиниране на “отпадащ ученик” се приема, взаимоотношението “ученик-училищна общност”, конкретизирано в индикаторите: “отсъствия и нисък успех”, които са ранните училищни отклонения в дългата верига на взаимосвързани проблеми. В българската традиция – най-важната характеристика на отпадането са отсъствията от училище. *Отпаднали ученици*” са тези, които вече са прекъснали връзката си с училищната общност; т.е., останали са извън обхвата на образователната мрежа.

Специално място в анализа е отделено на образователния статус на ромите, който е най-нисък в сравнение с останалите етнически групи в страната; в допълнение се търсят и причините за това състояние. Проследяват се и различните типове училища, посещавани от ромски деца от годините на социализма до днес.

В анализиранияте части се разглеждат причините за отпадане от училище, диференцирани като: **икономически, етнокултурни, образователни.**

Икономически причини

Лошото икономическо положение на много семейства се счита за един от основните фактори за отпадане от образователната система. Безработицата, ниските доходи, пониженият стандарт на живот и нарастваща бедност поставят много деца в затруднени условия. Бедността като причина за отпадане от образованието се изтъква от родители, учители, експерти. В допълнение се посочва, че отпадането по икономически причини се свързва и с участието на някои деца в различни форми на труд: било платен, било в домашното стопанство и домакинство. Отпадането по икономически причини се отнася и до не малко случаи на миграции на семействата: вътрешна (в страната) и външна (извън страната).

Етнокултурни причини

Етнокултурните причини за отпадане от училище са свързани с традициите, обичаите, ценностната система на различни социални групи и етноси. В голяма част от ромските общности е разпространено мнението, че образованието е “губене на време”, а за родителите е естествено децата им да отсъстват и да прекъсват обучението си. Това се дължи от една страна, на ниското образование на самите родители, а от друга страна, на липсата на убеденост, че образованието може да промени живота към по-добро.

Друг аспект на етнокултурните причини за отпадане от училище представляват ранните бракове при момичетата, които около 12-13 години спират да ходят на училище, като понякога това е съпроводено и с ранна бременност и раждане. Прекратяването на образователната кариера на момичетата е част от разпространеното убеждение (в ромската общност), че момичетата трябва да учат до 13-14 години. Елемент на образователното отпадане по етнокултурни причини, е и страхът на ромските родители, че децата им могат да бъдат откраднати докато са на училище.

Образователни причини

Образователните причини за отпадане от училище представляват комплекс от характеристики, които затрудняват обучителния и възпитателен процес и имат два основни аспекта:

- *обучителни причини*, свързани: 1) с учебното съдържание: когато усложненият материал и натрупването на излишна информация демотивират учениците; 2) с недостатъчно ангажираното и професионално присъствие на учителите; 3) с недоброто владене на български език като официален код в образователната система.

- *институционално-организационни причини*, свързани с липсата (в по-малка или по-голяма степен) на различни улеснения, които са важна част от образователната среда: библиотеки, учебни помагала и учебници, кабинети, компютри, извънкласни форми, целодневно обучение, т.е. съвкупността от елементи, създаващи пълноценна училищна среда.

Специално място в анализиранияте части е отделено на проектите за десегрегация на образованието в български условия: техните положителни страни и предимства, проблеми и трудности при реализирането им.

Основните изводи насочват към необходимостта от прилагане на комплексен подход и подобряване на: 1) условията на обучение; 2) извънкласната дейност; 3) мерките и практиките в рамките на образователната среда; 4) политиките на национално ниво; 5) междуведомствените политики,

които в своята цялост са ориентирани към задържане на ромските деца в образованието.

1.3. Валентина Миленкова 2009 *Българското училище във фокуса на неравенствата*. Академично Издателство "Проф.Марин Дринов". София, ISBN 978-954-322-337-4, с. 421

УВОД	4
ПЪРВА ГЛАВА	
ДВА ТЕОРЕТИЧНИ ПОДХОДА	17
Образование и социална мобилност	18
Образование и социална репродукция	23
Теории на културната репродукция	29
Теории на икономическата репродукция	33
Теории на идеологията	35
Теории на съпротивата	39
Сравнителен дискурс	41
ВТОРА ГЛАВА	
ИЗМЕРЕНИЯ НА КУЛТУРНИЯ КАПИТАЛ	48
Културният капитал в трудовете на П.Бурдийо	48
Интерпретации на културния капитал	59
“Операционализираща” концепция	60
“Разширена” интерпретация	70
ТРЕТА ГЛАВА	
УЧЕБНА ПРОГРАМА И ПРОЦЕСЪТ НА РЕПРОДУКЦИЯ	77
Училищно знание и социални неравенства	77
Същност на училищното знание	83
Социален характер на учебната програма	93
От общото към случая:	
учебният план и българското училище	100
ЧЕТВЪРТА ГЛАВА	
УЧИТЕЛИТЕ – ПОСРЕДНИК ПРИ ВЪЗПРОИЗВЕЖДАНЕ НА НЕРАВЕНСТВА	
Характеристики на учителската роля	110
Учителска социализация	116
Профил на доходите	121
Емпирични измерения в български условия	128
ПЕТА ГЛАВА	
УЧИЛИЩНАТА СИСТЕМА – “НЕЯВНИ” ВЪЗДЕЙСТВИЯ	139
Социалният образ на училището	139

Обучение и възпитание	141
Скритата учебна програма	144
Училището – цел за себе си	155
ШЕСТА ГЛАВА	
РАВЕНСТВО НА ОБРАЗОВАТЕЛНИТЕ ВЪЗМОЖНОСТИ: ПЕРСПЕКТИВАТА	158
Образователни практики и модели	160
Теории за равенство на образователните възможности	171
Контрааргументи на равенството в образованието	180
Случаят: равенство на образователните възможности в български условия	184
СЕДМА ГЛАВА	
ЕЛИТНИ УЧИЛИЩА И ПОЗИЦИИ	197
Изборът на училище	197
Моделът: “елитни училища”	202
Характеристики на елитните училища	209
Институционален живот	222
ОСМА ГЛАВА	
ЧАСТНОТО УЧИЛИЩЕ И НЕГОВИЯТ МОДЕЛ НА РЕПРОДУКЦИЯ	231
Частното образование в български условия	231
Понятие за частно образование	233
Исторически ретроспекции	240
Общосоциални модели и ценности	257
ДЕВЕТА ГЛАВА	
“СТЪКЛЕНИЯТ” ТАВАН НА	
ОБРАЗОВАТЕЛНИТЕ ВЪЗМОЖНОСТИ ПРИ РОМИТЕ	270
Политически проекции	271
Специфичната ромска култура	276
Институционализирано образование	279
Емпирична верификация	286
Причини за образователно отпадане	292
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	315
БИБЛИОГРАФИЯ	323
ПРИЛОЖЕНИЯ	349

Резюме

Акцент на книгата представлява анализът на образованието като среда, която социализира, утвърждавайки неравенствата, идващи от семейството. Развива се тезата, че училището участва в процеса на социална репродукция посредством: официалната и "скритата" учебна програма, посредством учителя и специфичния профил на образователната институция. Една от целите на анализа е да се навлезе в дълбочина в българската образователна реалност и да се покаже, че изборът на училище зависи от семейните ценности. Монографията се опира на различни изследвания (по-голямата част авторски), проведени в периода 1996-2005 и главният фокус е върху българското училище и неговите социални актьори.

Първа глава е фокусирана върху анализ на теориите и концепциите в социология на образованието от средата на XX век до днес. Главният критерий в съответствие, с който са експлицирани различните разглеждани направления е ролята на обучението за (не)постигане на жизнените шансове и за (не)успяване на личността. В единия тип теории, образованието е най-важният фактор за селекция и мобилност, за стимулиране на индивидуалната амбиция, а в другия - то само в редки случаи благоприятства личностния просперитет; в замяна поддържа социалните структури и става средство за репродукция на съществуващите разпределения от позиции и статуси. Целта е да се създаде *теоретичният дискурс*, в който се развива цялостният текст и в същото време да се маркират изходните предпоставки на тезата за образованието като фактор за социална репродукция. Едно от понятията, чрез които се обосновава ролята на училището в процесите на възпроизвеждане на обществени неравенства е "културният капитал" – предмет на анализ във **втора глава**.

Културният капитал като система от имплицитни и дълбоко интернализирани ценности и ресурси, пренесени към поколенията е повлиян от социалната класа, етнос и родителско образование; това е не само един от значимите приноси на П.Бурдийо, но той се оказва обект на сериозни анализи, дискусии и емпирични верификации и от други автори. Нещо повече наред с отделните разбирания се развиват и тематични направления, които превръщат със своите анализи понятието на "културния капитал" в повратна точка на изследванията в социология на образованието.

Разсъжденията за образованието като фактор за възпроизвеждане на социални неравенства визира техните различни проявления и пластове: класа, етнос, пол, които създават идеята за различие и противопоставяне, и регулират съществуващите структури на възможности. Неравната система от знаци и символи на обучението се утвърждава от **учебната програма** - предмет на анализ в **трета глава** и свързаните с нея модели и практики, които не винаги стимулират ясни и справедливи резултати за училищните актьори; защото зад привидно неутралните знания се очертават важни взаимодействия с обществените отношения и ред, с институционалните процеси и най-вече с властта и социалния контрол.

Учителите могат да бъдат разглеждани като посредници в пренасянето на неравенства от семейната среда. В **четвърта глава** се застъпва тезата, че учителите "правят реверанс", въпреки ценностите на обективност, неутралност и справедливост, които официално изповядват, към затвърждаване на семейните и статусни различия в образователната система чрез прилаганите методи на оценяване, етиктиране и селекция. Те стават посредник на репродукция, както поради обективните характеристики на учителската роля като "пазител" на социалните стандарти и статукво; така и поради факта, че учителят е субектът, конструиращ в голяма степен реалностите в класната стая, налагайки определени правила на йерархия, оценяване и разделяне.

Социалната репродукция става възможна и се осъществява, опирайки се на някои неявни характеристики на училищния ред и структури, визираны в **“скритата учебна програма”**, анализирана в **пета глава**. Скритата учебна програма се проявява в организацията на учебното пространство и училищно битие, в невидимите принципи, които управляват моделите на социално формиране и възпитание. Това са: ценности, символи, ритуали на училищния живот, които бивайки привидно скрити за традиционния наблюдател стават ключ към функцията на образователната система – да поддържа и възпроизвежда обществените отношения. Различните страни на училищния ред и правила, чрез които се репродуцират характеристиките на образователния и в по-широк смисъл на социалния живот се развиват и битуват неявно, “зад гърба “ на учители и ученици, обвързвайки структурите на училищен живот с тези наложени от политическия ред и държава.

В този контекст **шеста глава** изследва **равенството на образователните възможности** като “заклинанието”, гарантиращо чрез официалните практики и модели стремежът към обективност и справедливост в обществото. Индикаторите: “равенство на условията”, “равенство на третиране”, “равенство на резултата” представляват конкретни стъпки не само в осмислянето, но и в търсенето на практическо решение на проблемите. Очевидно е, че създаването на равни образователни възможности е сериозен въпрос и той е вълнувал както учените, така и политиците, превръщайки се в актуален критерий за демократизма на обществото. Явно е обаче и друго, реализацията на идеята за равенство на шансовете в образованието е поставена пред сериозни изпитания по отношение на нейното фактическо реализиране.

Монографията е фокусирана върху българската действителност: анализите на влиянията на политическия ред и ценности върху структурата и организационните модели на видовете училища, на измененията в изучаваните знания, на характеристиките на българския учител представляват важен момент в изложението. Отстоява се идеята, че изборът на училище не е случаен акт, а е детерминиран от социалната принадлежност на семейството; т.е. изборите са винаги в известен смисъл предсказуеми. Разглежданите три типа училища: “елитно”, “частно”, “ромско” представляват в някакъв смисъл верификация на развитите тези за мястото на училището в процеса на социална репродукция.

Елитното училище в български условия (**седма глава**) е един от ярките примери за социална репродукция. Проследените характеристики на елитните училища – селективни механизми, учители, ученици показват спецификите им: високо качество на обучение, културен капитал на учениците, хомогенизиране на състава. Затова терминът “елитно училище” представлява и социална оценка, т.е., обществената функция на тези училища е: създаване и поддържане на елит чрез отношението между: обучение, отбраност и начините за поддържане на тези предимства. В елитните училища специфично място заемат мрежите от контакти между съученици, конституиращи идеята за селекцията като част от самата “марка”. Обстоятелството, че обучаваните в елитните училища деца са от семейства с високо родителско образование, не малка част от тях също бивши випускници на езикови гимназии индикира тенденция по превръщането на езиковите гимназии в места за закрепване на неравенства през поколенията.

Другият пример за социална репродукция в български условия представляват **частните училища**, изследвани в **осма глава**. Доколкото в този тип институции могат да “влязат” само определени кръгове и среди (финансово обезпечени) от обществото, дотолкова високите оценки и постижения започват да се възприемат като задължителни, при това (според общественото мнение) получавани без особени усилия от страна на възпитаниците. Частните училища стават посредник на една типична социална кръговост - в тях постъпват деца от икономически осигурени и преуспяващи финансови слоеве на обществото и самите тези училища подготвят “връщането” на своите възпитаници към

изходната среда и позиции. Частните училища възпроизвеждат социалните неравенства, които се появяват на “входа”, продължават в процеса на “третиране” и се финализират на “изхода” при завършване на училището.

В същото време в българската образователна система се развиват и полюсни процеси: на “отпадане” от училището, на обучение на непривилегирани групи и малцинства. През последните години в образователното пространство се появиха термините: “гето училища”, “сегрегирани училища”, разработват се проекти за “десеграция”, прилагат се правителствени програми и планове за равен достъп и интеграция и т.н. В подобна ситуация са поставени не малка част от възпитаниците на българското образование. Бивайки на другия полюс в обучителния и мотивационен континиум, попадайки в ситуация на дефицит на позитивни родителски аспирации и ангажираност те се явяват включени в процеса на репродукция на неравенствата. “Сегрегирани” или “ромските” училища (анализирани в **девета глава**), обозначават институции, в които се обучават ромски деца (над 50% от общия състав на учениците), наброяват над 330 в страната и възпроизвеждат в съвременните условия изостаналост и затвореност, идващи като базисни характеристики на ромските квартали. Приведените емпирични данни и мнения, получени от различни изследвания проследяват някои емблематични характеристики на ромската съвкупност: образование, професия, доходи, големина на семейството, “образователна активност на децата”, представляват верификация на тезата, че училището участва в процесите на социална репродукция, носейки печата на своя организационен и структурен профил.

Едно от важните обобщения на монографията е, че идеята за нееднозначност на функциите на училището поставя по нов начин въпроса и за предназначението на образователната система, за мястото ѝ в обществения живот, за внушенията, които налага, социализирайки отделните актьори, потопени в нейната среда. Другата сериозна препратка на настоящия труд е към отношенията между училището и държавата и модела, в който те се развиват.

2. Статии

2.1. Milenkova, Valentina 2009 “Policy measures to include Roma minorities in educational structures: the Bulgarian case” In: *“Inclusive Education in the Balkan Countries: Policy and Practices”* (Eds: Sipitanou, A., N. Angeloska), Thessloniki: Kyriakidis Brothers S.A., pp.719-727

Настоящата статия анализира ключовите политически мерки за равни образователни възможности на ромите и реалните практики на тяхното включване в образователните структури на българското общество, доколкото цел на модерната образователна политика е равенство на шансовете за малцинствата и социално слабите. Важна цел на статията представлява и формулиране на начините, по които образователните нужди на ромите могат да бъдат посрещнати, а реалните проблеми, свързани с отпадане от училище да бъдат преодоленни.

Направеният анализ е базиран на две социологически изследвания, проведени през 2006 и 2007 г. в страната (с участие на автора). Целите на тези изследвания са да идентифицират образователните дефицити на ромите както и да оценят политическите мерки на държавно и неправителствено ниво с оглед преодоляване на ромската неграмотност и тяхното отпадане от училище. Целевите групи на проведените изследвания са: деца-роми, родители-роми, учители на ромски ученици, социални работници, политици. Резултатите, получени от двете изследвания са подходяща основа за оценка на политиките, насочени към равенство на образователните възможности на ромското малцинство в страната.

2.2. Milenkova, Valentina, P. Boyadjieva. 2010 "Lifelong Learning: the Key Role of the Teachers" In: *Quality Education for All through Improving Teacher Training*. Eds: Penkova, R., V.Mircheva. Sofia: Paradigma, pp.193-199

Настоящата статия изследва състоянието на Ученето през целия живот в български контекст, поставяйки акцент върху учителите като активни субекти в образователната среда и взаимодействия. Развива се тезата, че в български условия в настоящето:

- В много случаи учителите нямат необходимата квалификация да преподават на възрастни и се нуждаят от специфична подготовка за това.
- Държавните организации и НПО провеждат курсове за обучение на учители на възрастни.
- Повечето от българските образователни институции нямат подходящи условия за обучение на възрастни.
- Все още не може да се говори за глобален подход към обучението на възрастни в българската образователна среда, макар че съществуват дистанционни и вечерни форми в повечето образователни институции и се въвежда модулната система в обучението.

Вследствие, българското население се характеризира със слабо участие (1.3%) в процесите на УЦЖ. Направеният анализ се базира на проведено през 2006 г. социологическо изследване; показани са някои от основните резултати, засягащи учителите, както и оценката на възрастните за образователния процес и ролята на преподавателите в образователното взаимодействие. В статията са представени също и насоки за подобряване на различните форми на УЦЖ в страната.

2.3. Миленкова, Валентина 2010 "Образователни постижения и благополучие" В: *Благополучие и доверие: България в Европа?* Съст. Н.Тилкиджиев, Л.Димова.София: Изток-Запад, с.369-383

Основната теза на настоящата статия е, че благополучието е свързано със степента на социална интеграция, имаща различни проявления: икономическа, политическа, гражданска, културна. Това означава, че хората, които в най-висока степен са ангажирани в различни структури на обществения живот са постигнали и респективно заемат високи статуси. Такива хора са пълноценни и успешни като реализация и кариера, и са значително по-ефикасни в социален план от останалите индивиди.

От тук се извежда и втората теза, че базисна предпоставка за преуспяване и благополучие е образованието. Статията се базира на резултати, получени от Европейското социално изследване (ESS) в двете вълни от 2006 и 2009 г. Според респондентите в страната има добри възможности за образование, но водещо в действията на училището трябва да е неговата дисциплинираща мисия. Образованието се приема от българите (и европейците) като важен и значим фактор за успех в обществото. Освен това българите искат да повишават своята подготовка и квалификация, но няма предпоставки и условия за това и държавата, и бизнеса като че ли отсъстват от тази важна задача.

В обобщение, от една страна, се констатира в индивидуален план наличие на образователни аспирации, а от друга страна - липса на необходими условия и среда за осъществяване на тези желания и намерения. Личностните стремежи за образование не са достатъчни за индивидуално и социално благополучие. За да се създадат успели хора, в образованието трябва да се инвестира, необходимо е условията на обучение да се

допълнят от успешна икономика, стабилна банкова система, разкрити работни места, устойчива политическа система; едва тогава доверието и самооценката на хората ще бъдат по-високи. Действието на образованието е сложно, разностранно и противоречиво, но винаги е свързано "със" и зависи от всички останали социални дейности и институции.

2.4. Valentina Milenkova, Pepka Boyadjieva, 2010 "Formal Adult Education as a Triangle: Institutions, Teachers, and Learners" In: *Learning in Transition: Policies and Practices of Lifelong Learning in Post-Socialist Countries*. St.Peterburg: Nauka, pp.33-65.

Статията е базирана на допускането, че формалното образование за възрастни е сложно цяло, включващо три взаимодействащи си елемента: институции-учители-учащи. Анализът е фокусиран върху: 1) разкриване на институционалните условия за обучение на възрастни в България; 2) дискутиране на ролята на учителите за включване на възрастните във формалните образователни институции; 3) анализиране на въздействието на главните характеристики на учебния процес и начина, по който учителите изпълняват тяхната професия и влияят върху учебния опит на възрастните учащи.

Анализирани са данни от изследване, което е част от международния проект по 6 Рамкова Програма "Към изграждане на общество на учене през целия живот в Европа: приносът на формалната образователна система". Извадката включва 1030 български респонденти на възраст от 16-65 години от 60 институции от всички образователни нива.

В статията се развива тезата, че самата институция, с нейните правила, ред и "дух" оказва въздействие върху цялостния процес на преподаване, както и върху учители и ученици. Начинът, по който учебният процес е организиран и проведен, представлява значим фактор, влияещ на опита на възрастните учащи във формалните образователни институции. Изследването потвърждава ключовата роля на учителите (вече доказана в анализите и изследванията на учениците до 18 години) по отношение начина на провеждане и ефективността на учебния процес. Оказва се, също така, че за възрастните учащи, учителят е факторът, който в най-голяма степен може да повлияе позитивно на техния опит и възприятия. Възрастните обучаващи се имат към своите преподаватели две трудно съвместими очаквания. От една страна, те са учащи и въпреки, че са възрастни те очакват подкрепа и помощ от своите преподаватели. От друга страна обаче, именно защото са възрастни те отдават голямо значение на факта да бъдат третирани от учителите като личности, което се изразява в тяхното активно включване в учебния процес.

2.5. Tilkidjiev, N.,V. Milenkova, T.Nedelcheva, K.Petkova, Sv.Hristova, N.Mileva 2010 "Successful Roma: From Historically Inherited Biases to Modern Identity",

Quality of Life, 1-2, pp. 203-213

Изходна теза на статията е, че съвременната национална идентичност в България е съвкупност от вътрешно приетото и утвърдено във външното поведение чувство за принадлежност и съпринадлежност на представителите на различните етноси, живеещи на територията на страната. Пътищата за приобщаване и интегриране на ромите у нас към българската национална идентичност са различни, като един от тях предполага: включването на представители на ромите в различните социални групи и социални

отношения на обществото. В това е и централният замисъл: чрез анализ на основните типове жизнени траектории на „успелите роми“ у нас да се изведат механизми за трайно засилване на идентичността на ромите с ценности, норми, стремежи на развитие на съвременното българско общество.

„Успелите роми“ са онези представители на ромския етнос, които са получили сравнително висока позиция на местно или централно ниво, благодарение на притежаването от тях на поне един от трите основни ресурси или капитал: икономически, властов и културен. Анализът се фокусира върху следните успели роми, като целеви групи: бизнесмени; политици и управленци; лидери и активисти на НПО; учители и педагогически кадри; журналисти; музиканти, студенти.

Така се поставя начало на една неизследвана до този момент проблематика, с която се залага на развитието на позитивния образ на успелия сред ромите и се цели и да се активизира научната общност, както и представители на държавната и местната администрация, на специалисти – вземащи управленски решения и на такива, които влияят върху общественото мнение, не само за разширяване на положителните постижения на роми, но и възможностите им на посредник в еволюцията от етническата към националната идентичност на ромите.

2.6. Valentina Milenkova “The Role of Bulgarian Elite Schools in the Process of Social Reproduction”, *Kultura i Edukacija*, 2009, 5(74), с. 104-121

Настоящата статия е фокусирана върху изследване на избора на училище в български условия, което става възможно и се постига чрез:

- степента на родителско включване при вземането на решение;
- ученическите и родителски очаквания за добър старт на децата и увереността, че даденото училище ще осигури просперитет;
- готовността на децата да следват избора, за който решаваща дума имат родителите.

Посочените индикатори показват как взаимно се проникват родителското участие и усвояването (от децата) на родителските ценности, с което се подкрепят различните механизми на социално затваряне, опериращи и възпроизвеждащи образователните неравенства.

В статията се анализират българските елитни училища и се развива тезата, че икономическите и културни предимства, наследени от семействата се трансформират в училищни предимства в процеса на обучение. Проследяват се различни страни на елитните училища в български условия (в годините на прехода), като основният акцент е поставен върху техните ученици: като социален произход и среда, изпитни резултати, предразположения за бъдещо обучение и ценности, като културен капитал. Анализът се базира на няколко авторски изследвания, проведени в периода 1996 – 2005 г., имащи за обект елитното българско училище и неговите социални актьори.

Един от основните изводи на настоящата статия е, че елитните училища представляват отговор на "социална поръчка" по формиране на елит; те поддържат приемственост между родители и деца, издигайки се в институционален механизъм за социализация, който е най-близо до семейните аспирации и се проявяват като възпитателна и пренасяна в поколенията инвестиция.

2.7. Milenkova, Valentina 2009, „Sociology and Education in the Works of Durkheim”, In: *Sociology and Law*, Eds.M.Serafimova, St.Hunt at all., Cambridge Scholars Publishing, pp.234-242

Настоящата статия е фокусирана върху образованието и възпитанието, които са основни теми в трудовете на Емил Дюркем. Чрез възпитанието индивидът се формира като социално същество и единичните желаниа се подчиняват на колективното цяло. В първата част на статията са дискутирани различни проблеми на образованието и социализацията от теоретична гледна точка. Социализацията според Дюркем се състои в превръщането на детето в едно нормирано същество, което разбира и следва правилата. Това изисква взаимодействие между по-старите и млади поколения и едно действие, насочено от първите към вторите за увековечаване и поддържане на социалната хомогенност. Възпитанието е най-ефективно, когато се осъществява в образователна институция. Според Дюркем, едно от главните средства за постигане целите на възпитанието в рамките на образователната институция е училищната дисциплина, когато учениците се задължават да уважават реда и неперсоналното правило, което утвърждава и поддържа институционалния дух и среда.

Втората част на статията представя аспекти на училищната дисциплина в български условия. В последните години различни негативни феномени се развиват в образователната сфера, свързани с: увеличаване дела на отпадащите от училище, нарастване на агресията и насилието в класните стаи. Тези проблеми, бивайки свързани с училищната дисциплина и социализация се дискутират с учители в две фокус групови дискусии, проведени в София през юни 2008г. и резултатите са обобщени и показани в статията.

В заключение, се отбелязва, че анализите на Дюркем върху образованието и социализацията са актуални и днес, давайки идеи за личностно формиране, акцентирайки на социалната адаптация и начините за еманципиране на хората в обществото.

2.8. Milenkova, Valentina, Pepka Boyadjieva 2009 "The Two Sides of the Coin: The Adult Educator as a Teacher and Friend" In: *Educating the adult educator: Quality provision and assessment in Europe*. Ed. by Papastamatis, Ad., Ef.Valkanos, G.Zarifis.E-book, ISBN 978-9960-243-668-4. <http://www.esrea-renadet.web.auth.gr>, pp.159-177

В статията се извежда присъствието на два генерализирани социални субекта, които си взаимодействат в образованието: учителят и обучаваният(Дюркем). Независимо от обкръжението, историческото време, типа на институционално или не-институционално преподаване, независимо от възрастта или други характеристики на учащия, образователният процес включва не само определената позиция и активно присъствие на учителя, но също и двойната активност, т.е. участие на учител и учащ.

Статията е фокусирана върху учителя на възрастни във формалната образователна система и има две главни цели:

- 1) да дискутира ролята на преподавателите за включване на възрастни във формалните образователни институции;
- 2) да анализира по какъв начин учителите изпълняват техните професионални въздействия върху възрастните учащи (удовлетворение от процеса на учене и тяхната увереност да завършат обучението си).

Първата част на статията разглежда спецификите на учителската роля; акцентът е поставен върху насочеността на преподаването върху учащите. След това анализът е центриран върху институционалните условия на обучение на възрастни в български условия. Във втората част на статията е показана ролята на учителя в процеса на преподаване на възрастни учащи, базирайки се на резултати от представително социологическо изследване, проведено през 2006г. в български условия.

2.9. Бояджиева, П., В. Миленкова, Г. Горнев, Д. Ненкова, К. Петкова, 2009 “Едно дълго бягане с препятствия: модели на подкрепа и проблеми при участието във формалното образование на работещите”, *Стратегии на образователната и научната политика*, 2, с.105-124

Статията е базирана на данни, които са резултат от международния изследователски проект "Към изграждане на Общество на учене през целия живот в Европа: приносът на образователната система". Анализът е фокусиран върху подкрепата, давана от предприятията на техните служители с оглед продължаване на образованието на персонала. Отчитайки зависимостта на характера, формите и нивото на институционализация на тази подкрепа са идентифицирани и описани няколко модела на фирмени политики, насочени към формалното образование. Идентифицирано и анализирано е влиянието върху нагласите на мениджърските екипи към участието на работещите във формалното образование на следните фактори: специфика на пост-тоталитарната икономика и пазар на работна сила, бизнес стратегия и модел на функциониране на отделната фирма; състояние на формалната образователна система; нормативна и финансова основа на образованието за възрастни.

В заключение, направените в статията препоръки са формулирани с оглед нарастване участието на работещите във формалното образование: развитие на институциите на формално образование като институции за "учене през целия живот"; въвеждане на нормативни промени с оглед стимулиране на предприятията да подкрепят участието на работещите във формалната образователна система; популяризиране на опита и добрите практики в подкрепа на участието на работещите във формалното образование.

2.10. Миленкова, Валентина 2009 "Социална детерминираност на училищното знание" *Социология*, 2 с.133-145

В настоящата статия се развива тезата, че учебната програма е централизирано направляван обществен феномен, организиращ процеса на личностно формиране в училище, който има значими проекции към всички по-късни позиции и статуси на индивида. Обосновава се идеята, че учебните знания не са нито произволни, нито застинали или обективно дадени, те са конструирана реалност, която се променя под напора на исторически развили се обстоятелства и обществени феномени. По този начин учебната програма има инструментална функция, свързана със следването на конкретни социални интереси. При това целият процес на промяна и предефиниране на учебните програми, на формите на преподаване, на процедурите на оценяване, на дейностите, протичащи зад училищните стени, се реализира с активното участие на държавата; което поставя един нов ракурс на съществуващите отношения в образованието, а именно контекстът на “държавното произвеждане” и регулиране. Държавата придобива решаваща

роля във всички специфично училищни действия – списването на учебната програма, провеждането и организацията на изпитите, контролът над преподаването, подготовката и назначаването на учители.

В статията се анализират и измененията, настъпващи в учебните съдържания, преподавани в български условия в годините на прехода, които изменения са част от един по-широк социален контекст и разбиране на училищата като места, в които се създава идентичност чрез взаимодействието между учители, ученици и учебен материал.

Автор: Валентина Миленкова

